

بررسی مبانی فقهی و حقوقی بیمه تکافل

و مقایسه آن با عقود مشابه

حیدر امیرپور*

تاریخ دریافت: ۹۴/۱۱/۴؛ تاریخ پذیرش: ۹۵/۱۰/۲۷

چکیده

بیمه تکافل عبارت از توزیع مسئولیت مشترک بیمه‌گذاران از طریق تشکیل نظام صندوق مشترک و دوری از هرگونه خطر در سرمایه‌گذاری‌ها است. در این نوع بیمه، افزایش امنیت روانی افراد نسبت به سلامت جان، مال و فعالیت آنها در قبال خطر ناشی از ضرر با نوعی تعاون و همکاری اعضا به قصد تحقق خیر و صلاح عموم همراه است. به لحاظ مدیریت خطر و در عین حال رجحان ماهیت تعاون و تقویت رابطه اخوت میان افراد نسبت به رویکرد صرفاً اقتصادی و درآمدزایی با قرارداد مضاربه و مشارکت تفاوت دارد و فرق اساسی آن با روابط حقوقی هبه و ضمان در سرمایه‌گذاری است. مدیریت خطر، انتفاع طرفین، مشارکت بهینه در سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی، تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری و افزایش امنیت ذهنی از مهم‌ترین مزایای این نوع بیمه نسبت به بیمه‌های رایج است.

از دیدگاه اسلام مشروعیت این نوع بیمه با عمومات و اطلاقات «اوقوا بالعقود»، «احل الله البيع»، «تجاره عن تراض»، «المؤمنون عند شروطهم»، بنای عقلا و نیز اصل جواز معاوضه و در حقوق موضوعه نیز بر مبنای اصل آزادی اراده، حصری نبودن عقود و اعتبار قراردادهای نامعین رایج در عرف قابل بررسی است.

این نوشتار با مطالعه توصیفی-تحلیلی، ضمن بررسی مفهوم بیمه تکافل و مزایای آن، مشروعیت آن را در فقه و حقوق موضوعه تحلیل و تفاوت آن را با قراردادهای مشابه تبیین می‌سازد.

کلیدواژه‌ها: آزادی اراده، بیمه تکافل، شروط مشارکت، معاوضه، وفای به عهد.

مقدمه

بیمه هرچند مایه آسودگی خاطر انسان در تأمین سلامت جسمی، مالی و فعالیت وی در زندگی او است اما نگرش به آن به عنوان صنعتی پر درآمد و صرفاً انتفاعی (تبدیل ماهیت همکاری و تعاون به اقتصادی و انتفاعی) و ضرورت چاره‌اندیشی معقول و جامع نسبت به تدابیر و فعالیت‌های افراد که با نوعی ریسک همراه بوده و در بسیاری از موارد قابل پیش‌بینی نمی‌باشد و چه بسا زیان‌های جبران‌ناپذیری را به دنبال داشته باشد و این امر باعث کاهش انگیزه انسان برای تصمیم‌گیری و اقدام شود و همچنین ایراد اشکالات مختلف^۱ (ناصح عنوان، ۱۴۱۶: ۹؛ الحجی‌الکردی، ۱۴۲۲: ۴

۱. وجود غرر؛ در عقد بیمه، مقدار ریسکی که از بیمه‌گذار به بیمه‌گر در قبال حق بیمه منتقل می‌شود، معلوم نبوده و مصداق قراردادهای غرری است. موافقان ضمان مجهول را پذیرفته و آن را صحیح دانسته‌اند. (۲) قمار. درآمدزایی از طریق بیمه مانند قمار است که در آن تلاش اقتصادی مؤثر صورت نمی‌پذیرد. موافقان مشروعیت بیمه، بر این باورند که قمارباز فرد ریسک‌پذیری است که با انگیزه کسب سود از راه شانس در یک بازی برد- باخت مال خود را به خطر می‌اندازد، اما بیمه‌گذار به منظور احتیاط در برابر خطر و پوشش ریسک اقدام به خرید بیمه می‌کند و ضمن کسب امنیت خاطر در این میان، اگر با حادثه‌ای مواجه شود از بیمه‌گر جبران خسارتش را مطالبه می‌کند (جباری، ۱۳۴۹: ۱۰؛ ابراهیمی، ۱۳۷۵: ۵۵؛ جمالی‌زاده، ۱۳۸۰: ۳۸۹؛ عرفانی، ۱۳۷۱: ۹۷).

۳) ربا؛ در بیمه، بیمه‌گذار حق بیمه را می‌پردازد و در پایان مدت قرارداد و محقق شدن شرط، بیمه‌گر آن مبلغ اولیه را به اضافه مازاد به بیمه‌گذار بر می‌گرداند که این مازاد همان ربا است (جمالی‌زاده، ۱۳۸۰: ۴۱۷)؛ همچنین اگر بیمه‌گذار در پرداخت حق بیمه از مدت مقرر تأخیر کند ملزم به پرداخت خسارت است. این خسارت تأخیر تأدیه، همان ربا است (جمالی‌زاده، ۱۳۸۰: ۴۰۹).

۴) ضمان ما لم یجب؛ بعضی فقهای اهل سنت تعهد شرکت بیمه را در قبال پرداخت غرامت مصداق ضمان ما لم یجب دانسته‌اند چراکه هنگام انعقاد عقد، سبب یعنی خطر که منجر به تلف شدن و پیدایش مسئولیت بیمه‌گر شود، هنوز محقق نشده است هر چند فقهای شیعی بیمه را داخل در ضمان دین دانسته‌اند که در آن تضمینی برای طلبکار در قبال بدهی‌اش حاصل می‌شود و این امری است عقلانی و مشروع و دلیلی از نص و اجماع فقهای بر عدم صحت ضمان مالیم یجب وجود ندارد (کاتوزیان، ۱۳۶۰: ۲۷۱-۲۷۰).

۵) معلق بودن عقد؛ در بیمه تعهد جبران خسارت منوط به وقوع حادثه است و بدین ترتیب یکی از شرایط صحت عقود که همانا نافذ بودن آثار به سبب انشای عقد است در بیمه منتفی و منجر به تعلیق و تحریم آن می‌شود؛ موافقان معتقدند در عقد بیمه آنچه منشأ اثر است، تعهد بیمه‌گر است که از ابتدا نافذ است و تعلیق در متعلق عقد یعنی جبران خسارت رخ می‌دهد که دلیلی بر بطلان عقد به وسیله تعلیق متعلق وجود ندارد (عرفانی، ۱۳۷۱: ۸۴؛ جمالی‌زاده، ۱۳۸۰: ۳۵۶؛ گرجی، ۱۳۵۵: ۱۴۶).

۶) اکل مال به باطل. برخی مخالفان بیمه را مصداق اکل مال به باطل (نساء: ۲۹) تلقی نموده‌اند که بیمه‌گر بدون انجام خدمت، وجوه هنگفتی را به دست می‌آورد. موافقان بر این باورند که شرکت در مقابل دریافت حق بیمه تعهد جبران خسارت می‌سپارد و معمولاً دریافتی و پرداختی شرکت بیمه متناسب است (عرفانی، ۱۳۷۱: ۱۱۰؛ جمالی‌زاده، ۱۳۸۰: ۴۰۹؛ مطهری، ۱۳۶۴).

۷) معامله کالی به کالی. عده‌ای معتقدند از آنجا که حق بیمه در هنگام انعقاد قرارداد پرداخت نمی‌شود و به صورت دین بر ذمه متقاضی بیمه می‌ماند و بیمه‌گر نیز فی المجلس وجهی نمی‌پردازد؛ بلکه دینی را به صورت

و ۱۳؛ توحیدی‌نیا، ۱۳۸۶: ۹۱) در حوزه معرفتی فقه نسبت به مشروعیت آن سبب شد تا اندیشمندان اسلامی در زمینه بیمه، طرح کاربردی و کارآمد و نیز مشروعی را بر مبنای تعاون بیندازند که به بیمه تکافلی موسوم است (عسکری و اسمعیلی، ۱۳۹۲: ۲۲۵). این نوع بیمه به جهت افزایش امنیت ذهنی و نیز توزیع عادلانه اثرات سوء مخاطره‌ها، کارکرد بسزایی در بهسازی بستر اقتصادی جامعه داشته و هدف آن مدیریت خطر بر اساس ضمان زیان‌های مالی احتمالی ناشی از آن بر مبنای تعاون مطرح شده است (همان؛ ناطق گلستان و عباسپور، ۱۳۹۱: ۲۰۳). این نوشتار با مطالعه توصیفی- تحلیلی، ضمن بررسی مفهوم بیمه تکافل و مزایای آن، مشروعیت آن را در فقه و حقوق موضوعه تحلیل و تفاوت آن را با قراردادهای مشابه تبیین می‌سازد. روش گردآوری اطلاعات در این تحقیق به صورت کتابخانه‌ای است.

سؤالات بیمه تکافل چیست؟

۱. مزایای این نوع بیمه نسبت به دیگر بیمه‌ها چیست؟
۲. مواجهه فقه و حقوق موضوعه با بیمه تکافل چگونه می‌باشد؟
۳. تفاوت بیمه تکافل با قراردادهای مشابه مثل ضمان، هبه، مشارکت و مضاربه در چیست؟

بیمه تکافلی

بیمه تکافلی ترکیب وصفی بوده و تبیین دقیق آن مستلزم مفهوم‌شناسی بیمه و تکافل به‌طور جداگانه است. بیمه یک لغت فارسی است و ریشه آن واژه «بیم» به معنای ترس است (جهانشاهی، ۱۳۳۴: ۹۳)؛ زیرا عنصر اصلی در آن ترس از خطر است. عده‌ای بیمه را به معنای اطمینان در مقابل مخاطره محتمل الوقوع دانسته‌اند (فرهنگ ناظم الاطباء، ذیل واژه بیمه؛ توحیدی و سیف‌لو، ۱۳۸۷).

لغت‌شناسان عرب به‌جای استعمال کلمه بیمه، واژه «تأمین» از ریشه امن به معنای اطمینان از خطر را برگزیده و از قرارداد بیمه به «عقد التأمین» تعبیر نموده‌اند (حسن فرج، ۱۹۹۰؛ محمدجمال، ۱۹۹۹؛ مطهری، ۱۳۶۱: ۲۶؛ امام خمینی، ۱۳۹۰).

بیمه در اصطلاح به عقدی اطلاق می‌شود که به موجب آن خطر قریب‌الوقوعی که ممکن است به دارایی، فعالیت

تعهد بر عهده می‌گیرد؛ لذا عقد بیمه نوعی بیع کالی به کالی است. موافقان این‌گونه پاسخ داده‌اند: (۱) حق بیمه در بعضی قراردادهای بیمه‌ای مثل بیمه شخص ثالث اتومبیل و ... هنگام تنظیم قرارداد پرداخت می‌شود، (۲) بعضی از فقهایان در استناد این حدیث به پیامبر (ص) تردید دارند، (۳) قرارداد بیمه از نوع معامله صرف (نقود) نیست؛ زیرا هدف بیمه‌گذار خرید تأمین است نه خرید مبلغ خسارت و او راضی به وقوع حادثه زیان‌آور نیست، (۴) در عرف فروش به وعده معمول است و عرف یکی از ادله مشروعیت بیمه است (عرفانی، ۱۳۷۱: ۱۱۶).

یا جان فردی وارد شود، به بیمه‌گر منتقل شده تا بر مبنای آن زیان ناشی از خطر توسط وی جبران شود. در این فرایند، فردی که خطر را منتقل می‌کند، وجهی را به بیمه‌گر می‌پردازد که در قبال آن وی متعهد می‌شود زیان ناشی از خطر را بر حسب نوع بیمه جبران نماید^۲ (حسن فرج، ۱۹۹۰؛ محمدجمال، ۱۹۹۹؛ ابن منظور، ۱۹۸۳: ۲۲؛ الحجی الکردی، ۱۴۲۲: ۳).

تکافل از ریشه «کفل» و کفل به معنای ضمانت و التزام است (انصاری، ۱۳۷۹: ۵۷۲). تکافل یعنی کفایت کردن و عهده‌دار شدن امری و برعهده گرفتن چیزی در عوض کسی (شمسایی، ۱۳۸۰: ۳۵۵/۴)، تضمین مشترک (میرزایی و میرزاخانی، ۱۳۸۴: ۳۱)، کمک متقابل میان گروهی (norazah, 2003, 124) و مساعدت و کمک (خیاط، ۱۳۹۲: ۷۲) که یا به صورت اجتماعی است یا اقتصادی. تکافل اجتماعی به معنای تعاون اعضا جامعه به صورت فردی و اجتماعی جهت تحقق خیر و صلاح جامعه و رفع ناخوشی‌ها دانسته شده است به این معنا که تک تک افراد جامعه در برابر سایر اعضای جامعه مسئولیت دارند و هر فردی ملزم است به قدر توان خود امور صلاح و خیر جامعه را پیگیری نماید و بر این اساس، تمام نیروهای انسانی باید به منظور حفاظت از مصالح جامعه باهم متحد شوند (الطیار، بی تا: ۱۹-۲۰). مفهوم تکافل اشاره به نوعی التزام و مسئولیت مشترک همه افراد جامعه اسلامی نسبت به تأمین نیازهای امور معیشت هموعان به میزان توانایی و قدرتشان دارد (صدر، ۱۳۵۵). تکافل اقتصادی نیز عبارت است از: «اهتمام عمومی مسلمانان به امور اقتصادی

هموعان» و همچنین «انجام واجبات و ترک محرمات اجتماعی در حیطه امور اقتصادی» یا «انجام واجبات و ترک محرمات مالی اجتماعی» (محمدی‌مهر، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۱۶)؛ بنابراین، تکافل فعالیت بر اساس عقود اسلامی و دوری از هرگونه ریسک‌پذیری در سرمایه‌گذاری‌ها است. تکافل یک سیستم یکپارچه است و این بازار با مشارکت در ریسک‌ها فعالیت می‌کند.

ماهیت بیمه تکافلی

الف: مسئولیت مشترک در مقابل دیگران بر مبنای رابطه اخوت و تعاون. هدف از تکافل کسب سود با هزینه سایر افراد نیست.

ب: سهیم بودن جامعه در اموال و درآمد‌ها؛ سرشکن کردن خسارت‌ها و توزیع مسئولیت در تکافل بر اساس نظام صندوق مشترک.

هدف نظام تکافل اقتصادی اسلام عبارت است از: «کلیات جهان‌شمولی که اقتصاد اسلامی آنها را از طریق تکافل مطلوب شمرده است» (مطالعات گروه اسلامی پژوهش‌کده بیمه، ۱۳۸۶: ۱۱۶). هر چند برخی آن را بیمه‌ای قلمداد می‌کنند که هدف آن جبران خسارات ناشی از حوادث و تکمیل نظام بانکی بدون بهره است (عسکری و اسمعیلی، ۱۳۹۲: ۲۱۶).

بر این اساس، اندیشمندان اسلامی معتقدند بیمه تکافلی بر مبنای اصل تعاون، همکاری و کمک متقابل افراد به یکدیگر استوار است و در این نوع از بیمه اصل بر این است که مدیران شرکت بیمه، صاحبان شرکت نیستند که صرفاً به دنبال کسب سود باشند و به آن به عنوان یک صنعت سودآور نگاه کنند، بلکه حقوق بگیر آن می‌باشند و بیمه‌گران و بیمه‌گذاران باهم شریک می‌باشند و وجوه پرداختی صرف پرداخت زیان آسیب‌دیدگان می‌گردد و مازاد آن یا سود حاصل از آن بین اعضا تقسیم می‌شود (گروه مطالعات اسلامی بیمه، ۱۳۹۱). بنابراین، بیمه تکافل دارای عناصری به شرح ذیل است:

الف) شرط تعاونی: وظایف شرکت مطابق با اصول تعاونی اسلامی باشد و بیمه‌گذاران باید به این شرط توجه و با آن موافقت کنند. این شرط همچنین حق مشارکت در سود مازاد را به بیمه‌گذاران اعطا خواهد کرد.

ب) شرط سرمایه‌گذاری: این شرط بیان می‌دارد که شرکت وجوه خود را در محل‌های قانونی سرمایه‌گذاری کند. شرکت‌های بیمه تکافلی باید مازاد تولید را از طریق عملیات بیمه‌ای، بین بیمه‌گذاران، به استثنای سهام‌داران توزیع کنند. این قبیل مازادها ممکن است به یکی از طریق زیر یا ترکیبی از آنها توزیع شود:

۱. به هر بیمه‌گذار بر اساس نسبت مشخص و به‌طور مستقیم پرداخت گردد.
۲. برای کاهش حق بیمه پرداختی هر یک از بیمه‌گذاران

۲. ماده ۱ قانون بیمه، مصوب سال ۱۳۱۶ بیمه را چنین تعریف می‌کند: «بیمه عقدی است که به موجب آن یک طرف تعهد می‌کند در ازای پرداخت وجه یا وجوهی از طرف دیگر در صورت وقوع یا بروز حادثه، خسارت وارده بر او را جبران نموده یا وجه معینی بپردازد. متعهد را بیمه‌گر، طرف تعهد را بیمه‌گذار، وجهی را که بیمه‌گذار به بیمه‌گر می‌پردازد، حق بیمه و آنچه را بیمه می‌شود، موضوع بیمه نامند». همچنین برابر مفاد ماده ۵ قانون مذکور موضوع بیمه مکنس مال (اعم از عین یا منفعت)، هر حق مالی، هر نوع مسئولیت حقوقی و برای حادثه یا خطری باشد که بیمه‌گذار از وقوع آن متضرر می‌گردد؛ به عبارتی دیگر بیمه‌گذار باید نسبت به بقای آنچه بیمه می‌دهد، ذی‌نفع باشد؛ بنابراین، بیمه عقدی است که بیمه‌گذار با آینده‌نگری خسارات ناشی از خطر احتمالی و تقریباً الوقوع را از طریق پرداخت حق بیمه به بیمه‌گر جبران می‌کند. بیمه دارای انواع گوناگون اجتماعی و بازرگانی است که مشخصه بارز بیمه‌های بازرگانی برخلاف بیمه‌های اجتماعی، اختیاری بودن آن است که به سه بخش کلی بیمه‌های اموال، اشخاص و مسئولیت طبقه‌بندی می‌شوند. بیمه تکافل نیز به دو دسته تقسیم می‌شود: الف) بیمه زندگی تکافل: کارکرد این بیمه، هم‌ردیف با بیمه اجتماعی است که دو نقش اساسی ایفا می‌نماید: ۱- ابزار پس‌انداز است و ۲- سازوکار حمایتی است که در آن تمامی مشارکت‌کنندگان هم‌دیگر را تضمین می‌کنند. ب) بیمه غیر زندگی تکافل: این نوع بیمه در ردیف بیمه‌های اقتصادی قرار دارد. بیشتر بیمه‌گران تکافل، پوشش بیمه‌ای را بر مبنای تمدید شدن سالانه درخواست می‌کنند (مثل بیمه اتومبیل، آتش‌سوزی و...). شیوه تأمین مالی در بیمه غیر زندگی تکافل نیز همانند بیمه زندگی تکافل به کار می‌رود.

در طی سال‌های بعد به کار گرفته شود.

مازاد سالیانه، نتیجه خالص معاملات بیمه‌ای و درآمد شرکت از سرمایه‌گذاری حق بیمه‌ها در فعالیت‌های اقتصادی مطابق با قوانین شرعی است. هنگامی این دو عنصر محاسبه می‌شوند که هزینه‌های مالی مانند خسارت‌ها، کارمزد نمایندگی و هزینه‌های اداری از آن کم شده باشد، بیمه‌گذار مستحق دریافت درصدی از حق بیمه خالص خویش است. توزیع مازاد سالیانه به دلایل زیر صورت می‌پذیرد:

۱. برای جلوگیری از امکان گریز برخی افراد سودجو که ممکن است قصد داشته باشند از طرق متقلبانه مازادی به دست آورند.

۲. چون بیمه‌گذار نباید بیمه را منبع ثروتمند شدن خود بداند، مجاز به دریافت مازاد بیمه نیست، هدف از آن، فراهم کردن تأمین بیمه‌گذارانی است که جبران خسارت را خود به عهده می‌گیرند.

۳. دستیابی به هدف بیمه تعاونی یعنی تقسیم ریسک و مشارکت در پذیرش مسئولیت خسارت‌ها.

مزایای بیمه تکافلی

۱- مدیریت خطر: ریسک، دلیل وجود بیمه است و بدون ریسک در واقع بیمه مفهوم خود را از دست می‌دهد. جنبه حوشایند ریسک را می‌توان شانس نامید. مفهوم مدیریت ریسک، پیشگیری و کاهش خطر است. بیمه‌گر باید ریسک‌ها را طبقه‌بندی کند، ماحبان ریسک‌های یکنواخت را دور هم جمع کند، یک صندوق تعاون تشکیل دهد، از همه حق عضویت بگیرد که آن حق بیمه است. بیمه تکافل نیز یا توزیع مخاطرات و خسارت‌های غیرقابل پیش‌بینی، ریسک را مدیریت می‌کند. در الگوی تکافل هیچ‌گونه انتقال ریسکی بین بیمه‌گر و بیمه‌گران اتفاق نمی‌افتد. خطرها بر اساس ضمانت متقابل بین شرکت‌کنندگان تقسیم می‌شود. در تکافل هر بیمه‌گذار به اندازه حق بیمه‌ای که پرداخت کرده در پایان دوره مالی شرکت، چنانچه سودی به دست آمده باشد به همان اندازه در سود حاصله شریک است و سود حاصله به هزینه دیگران نیست (billah, m, ۲۰۰۳, ۱۲۴-). (obeidollah, m, ۲۰۰۵, ۱۲۶ و توحید نیا، ۱۳۸۶).

۲- انتفاع طرفین: در تکافل، مشتریان بیمه توافق می‌کنند تا با تجمیع حق بیمه‌های پرداختی، دیون هر کدام از افراد نیازمند پرداخت شود؛ همانند بیمه‌های دو طرفه، بیمه‌گذاران در سود یا زیانی که از سرمایه‌گذاری وجود تکافل در فعالیت‌های اقتصادی می‌شود، منتفع خواهند شد. مهم‌ترین عاملی که باعث گرایش هر چه بیشتر مردم به فعالیت در بیمه تکافل شده و به دنبال آن پیشرفت اقتصادی آن جامعه را به همراه داشته است، مشارکت مردم هم به‌عنوان بیمه‌گذار و هم به‌عنوان بیمه‌گر بوده است که صندوق تکافل را تشکیل

می‌دهند که علاوه بر دستیابی به چنین هدفی، بیمه‌گذاران در سود حاصل از فعالیت‌ها و سرمایه‌گذاری‌های سودآور صندوق تکافل شریک می‌شوند (billah, m, 2003, 124-). (obeidollah, m, 2005, 126).

در این نوع بیمه، بیمه‌گذاران با پرداخت حق بیمه به صندوق علاوه بر اینکه امنیت خاطری را که به جهت احتمال وقوع حوادثی با هزینه‌ای سنگین رخ می‌دهد، شامل می‌شود، در پایان چون این حق بیمه‌های دریافتی از بیمه‌گذاران در فعالیت‌های مشروع به سرمایه‌گذاری گذارده می‌شود، اگر سود و منفعتی عاید این شرکت شود، این مازاد به بیمه‌گذاران به نسبت بین آنها تقسیم می‌شود؛ بنابراین، مهم‌ترین مزیتی که این بیمه نسبت به سایر بیمه‌های رایج دارد، ماهیت صندوق سرمایه‌گذاری آن است (اسمعیلی و کاکاوند، ۱۳۸۸؛ ۱۲۱؛ ناطق گلستان و عباسپور، ۱۳۹۱؛ ۲۰۳).

در صندوق تکافل بیمه‌گذاران نظارت مستمر و مداوم و کاملی بر نحوه اجرای کار توسط اعضای صندوق تکافل که همان بیمه‌گران می‌باشند، دارند و همین سهیم بودن مشتریان بیمه در سود فعالیت بیمه‌ای، این نوع بیمه را از سایر بیمه‌های متعارف متمایز می‌سازد و باعث جذب اکثریت مردمی به فعالیت بیمه تکافل می‌شود.

همه اعضا به اندازه سهم خود از سود یا زیان فعالیت‌ها متأثر خواهند شد و در پایان سال مالی، اگر مازادی ناشی از فعالیت‌های تکافلی باقی مانده باشد، در میان اعضا تقسیم می‌شود.

۳- عدالت اقتصادی: اساسی‌ترین مفهوم در آموزه‌های انسانی و دینی و نیز یکی از عالی‌ترین مفاهیم زندگی بشر، عدالت است. بدون عدالت، جامعه از رشد یکسان و همگن باز می‌ماند و تبعیض میان قشرهای مختلف جامعه عمومیت و گسترش می‌یابد. عدالت اقتصادی از دیدگاه اسلام عبارت است از رفاه عمومی و ایجاد تعادل و توازن در ثروت‌ها و درآمدها (صدر، ۱۳۵۵؛ ۶۷۱ - ۶۶۱؛ حکیمی، ۱۳۷۵؛ ۲۱/۳).

یکی از مهم‌ترین بخش‌های عدالت اقتصادی، عدالت توزیعی است. عدالت توزیعی هنگامی ضرورت می‌یابد که بیشتر داشتن برای یکی از افراد مستلزم بیشتر داشتن برای دیگری است. توزیع اموال و دارایی‌ها در میان مجموعه مشخصی از افراد بایستی حداکثر کننده مطلوبیت یا رضایت اجتماعی باشد. توزیع اموال میان افراد جامعه چنانچه ثروت کل را افزایش دهد، عادلانه است (عسکری و اسمعیلی، ۱۳۹۲؛ ۲۲۶-۲۲۵؛ ناطق گلستان و عباسپور، ۱۳۹۱؛ ۲۰۳). بیمه تکافل در جهت تحقق عدالت اقتصادی نگاهی فراتر از سود بردن و بهره‌مندی شخصی دارد. سودرسانی به جامعه و رشد و توسعه اقتصادی متوازن، در جهت عدالت مطلوب شمرده می‌شود.

۴- افزایش بهره‌وری مادی و معنوی: تأمین اجتماعی به

آزادی اراده است. در حقوق اسلامی از آزادی اراده به «اصل اباحه» تعبیر گردیده است. براساس ماده ۱۰ قانون مدنی «قراردادهای خصوصی نسبت به کسانی که آن را منعقد نموده‌اند، در صورتی که مخالف قانون نباشد نافذ است»، مادامی که قراردادی مخالف قانون، اخلاق و نظم عمومی نباشد، نسبت به طرفین لازم‌الاجرا بوده و متعاقبین می‌توانند در خصوص قرارداد آتی خود تصمیم گرفته و شروط آن را انتخاب و یا محتوای آن را تغییر دهند.

۲. حصری نبودن عقود: عموماً و اطلاقات آیات «اوفوا بالعقود» و «تجاره عن تراض» مؤیدی بر حصری نبودن عقود می‌باشد. بر فرض که بیمه سابقه فقهی نداشته باشد؛ ولی به چه دلیل معامله صحیح و شرعی باید سابقه داشته باشد؟ در صدر اسلام، بیشتر معاملات متداول امروز وجود نداشته است؛ ولی این بدان معنا نیست که جریان تبدیلی بوده و حتماً شارع صحت معامله را اعلام کرده است، بلکه شارع مقدس هر عقدی را که در بین طرفین منعقد شده باشد، معتبر شمرده و آن را تنفیذ کرده است چه سابقه داشته و چه نداشته باشد، مگر اینکه دلیلی بر خلاف آن وجود داشته باشد. قرارداد بیمه جزء عقود معین و مدون در کتب فقهی نمی‌باشد؛ ولی هر توافقی که با در نظر گرفتن شرایط عمومی صحت قراردادها به عمل آمده باشد، عقدی صحیح و لازم‌الاجرا است. اصل جواز معاوضه: اصل جواز معاوضه دلیل نمی‌خواهد؛ چون اصل، برائت و اباحه است و عدم ورود نهی و منع در جواز و اباحه کافی است و در نزد اکثر فقیهان هر معامله یا معاوضه و یا هر عقدی درست است و درست بودن معاوضات علی‌الاطلاق دلیل لازم ندارد و همین قدر که منع قانونی و شرعی وجود نداشته باشد، برای صحت معاملات و معاوضات کفایت می‌کند (لنگرودی، ۱۳۶۳: ۱۲۲).

۳. دلالت عموماً و اطلاقات ادله از جمله آیات و احادیثی که ناظر به لزوم وفای به عهد و شروط صحیح و شرعی می‌باشند: «یا ایها الذین آمنوا اوفوا بالعقود»، «اوفوا بالعهد»، «احل الله البیع»، «المؤمنون عند شروطهم» و «لا یحل مال امرء الا به طیب نفسه». بنای عقلاء: سیره عقلاء در فقه اسلامی یکی از ادله دلیل استنباط احکام اسلامی یاد شده است. فرایند سیره عقلاء در استنباط احکام عبارت است از: ۱- تأیید موضوع و روندی در سیره عقلاء و ۲- عدم ودع از سوی شارع: ضرورتی ندارد که قرارداد بیمه را با یکی از عقود تطبیق دهیم؛ زیرا موضوع قرارداد بیمه، خرید امنیت است که در عرف عقلاء، مشروع و مستقل می‌باشد (مطهری، ۱۳۶۱: ۲۸). امام خمینی (ره) در بحث از مشروعیت بیمه می‌فرمایند: «بدون شک (بیمه) که عبارت است از تضمین و تعهد جبران خسارت احتمالی بر دارایی یا جان کسی در برابر مقدار معینی از مال، معاملات عقلایی و رایج

دلیل امنیت خاطر دادن به اعضاء به طور مستقیم بر افزایش بهره‌وری تأثیر می‌گذارد و بر کیفیت زندگی می‌افزاید. بیمه تکافل عامل مهمی در باز توزیع منابع و ثروت‌های جامعه در چهارچوب استفاده از توانایی‌های موجود و بهره‌وری مناسب از سرمایه و نیروی انسانی مولد جامعه است (عسکری و اسمعیلی، ۱۳۹۲: ۲۲۶-۲۲۵؛ ناطق گلستان و عباسپور، ۱۳۹۱: ۲۰۳).

۵- مشارکت بهینه در سرمایه‌گذاری و رشد اقتصادی: رویکرد مثبت به دارایی و ثروت تکیه‌گاهی است به منظور بهره‌مندی اجتماعی و خانوادگی تا در جهت کار و تلاش و تعالی مایه آرامش باشد (دلشاد، ۱۳۹۰). آرامش روحی موجب انگیزه کار، تلاش و تولید ثروت است و با فراهم شدن سرمایه‌ای، تداوم تلاش در جهت تولید ثروت بیشتر خواهد شد که می‌تواند عاملی برای جلوگیری از سوء استفاده از خدمات بیمه‌ای و افزایش سرمایه صندوق باشد. گردش صحیح سرمایه در فعالیت‌های اقتصادی منسجم نیز در بهینه‌سازی بستر اقتصادی و رشد آن نقش تعیین‌کننده خواهد داشت.

بهبود روابط بیمه‌گر و بیمه‌گذار، بهبود کیفیت، مدیریت ریسک و رشد سرمایه‌گذاری و افزایش بهره‌وری را به دنبال خواهد شد.

۶- شفاف‌سازی در ارائه خدمات بیمه‌ای: بیمه‌نامه و منافع باید شفاف باشد. شرکت تکافل، اطلاعات را به صورت شفاف در اختیار تکافل‌شوندگان قرار می‌دهد و فعالیت‌ها و عملیاتش شفاف‌تر از بیمه‌های رایج است. سهمی که بیمه‌گر سالانه پرداخت می‌کند و تعداد سهامی که به وی تعلق می‌گیرد، سود حاصل از سهم و هزینه‌ای که بیمه‌گذار صرف تکافل‌شونده می‌کند، مشخص است و قراردادی که بین طرفین تنظیم می‌شود، بیانگر جزئیات مناسبات اقتصادی طرفین است (billah, m, 2003, 124-126, obeidollah, m, 2005). ترویج نوع دوستی و تعاون اجتماعی: قصد در بیمه تکافل کمک به دیگران است و نقش حساسی در تسکین آلام بشری و ایجاد تعادل در برابر مصائب طبیعی به عهده دارد. حفظ منافع شخصی یا خیرخواهی، نوع دوستی و احساس سرنوشت مشترک بر مبنای تعاون و تکافل اجتماعی شکل می‌گیرد. بیمه تکافلی علاوه بر افزایش امنیت روانی، در تقویت روحیه مسئولیت‌پذیری افراد مؤثر بوده و از طریق ازدیاد رغبت نسبت به تعاون، سبب ترویج ارزش‌های انسانی در جامعه شده و در نهادینه شدن اخلاق در تعاملات و اصلاح فرهنگ نگرش به قراردادهای بیمه‌ای سهم بسزایی دارد (افسری، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

مبنای فقهی و حقوقی صندوق تکافل

۱. آزادی و حاکمیت اراده: مبنای حقوق خصوصی ایران

در سراسر جوامع بشری حاضر است، به گونه‌ای که رد آن نوعی سفاهت شمرده می‌شود و رعبت و اشتیاق بدان نوعی خردمندی و دوراندیشی» (محمدی گیلانی، ۱۳۷۴: ۲۵).

۴. تأمین بیمه اجتماعی طبق اصل بیست و نهم قانون اساسی، حق مسلم هر فرد است که برخوردار از آن برای همگان لازم است. اسلام طرح عملی تطبیق بیمه‌های اجتماعی را نتیجه همبستگی مسالمت‌آمیز و وحدت می‌داند که در میان یکایک افراد جامعه وجود دارد؛ بنابراین، مسئله برادری و اخوت اسلامی چهارچوبی است که تأمین یا بیمه اجتماعی در آن تطبیق و عملی می‌گردد: «انما المؤمنون اخوه» (حجرات: ۱۰).

۵. پیشینه کاربرد بیمه به سیره رسول اکرم (ص) و حتی پیش از اسلام بر می‌گردد. سال‌ها قبل از بعثت پیامبر خاتم، پیمانی به نام «حلف الفضول» (خامنه‌ای، ۱۳۵۹: ۵۵) در میان جوانان و جوانمردان قریش در مکه بسته شد و در آن تعهد شده بود که اگر حقوق افراد فقیر مکه تضییع شود، آن را از زاید اموال ثروتمندان بستانند و آنان را در حمایت اقتصادی و نظامی خود قرار دهند. این پیمان شباهت‌های غیرقابل اغماضی با اصل موضوع بیمه دارد. همچنین بر طبق شواهد تاریخی وجود قراردادهایی نظیر «ضمان جریره» یا «اولاء موالات» در بین اعراب، نشان از وجود شباهت‌های آنها با بیمه مسئولیت و بیمه شخص ثالث امروزی است. نظام عاقله نیز از جمله قراردادهایی است که با تغییراتی در دین اسلام پذیرفته شد (اشرف و سالاری، ۱۳۹۰: ۹). پس از هجرت نیز، پیامبر در اولین سال هجری، با قبایل هدیثه قراردادی مشتمل بر ۲۷ ماده منعقد نمود که بند ۱۲ قرارداد مذکور ناظر بر سیستم قدیم بیمه‌های اجتماعی است که در آن نوعی تعاون هم وجود داشت، مورد تأیید اسلام قرار گرفت و توسعه یافت: «مقرر است مؤمنان هیچ فردی را که در اثر فشار قرض از پا درآمده باشد (بدون کمک) به حال خویش وانگذارند و...» (ابن هشام، ۱۳۷۳: ۱۵۰-۱۴۷).

یکی از حقوق دانان عرب، بیت‌المال در نظام اسلامی را به منزله بیمه عمومی می‌داند که کلیه کسانی را که در سایه حکومت اسلامی زندگی می‌کنند؛ تحت پوشش قرار می‌دهد (قرضاوی، ۱۴۱۹: ۴۲۷).

تفاوت بیمه تکافلی با قراردادهای مشابه

شرایط عمومی بیمه تکافلی به شرح ذیل است:

الف) متعاقدين: طرفین قرارداد، شرکت تکافل (مدیر، مجری یا شرکت تکافل، شخصیتی است عموماً حقوقی که مسئولیت اداره کل عملیات طراحی شده تحت قرارداد تکافل را به عهده دارد) و متکافلین (همان بیمه‌گذاران هستند که در چهارچوب قراردادی ریسک‌های خود را توزیع می‌کنند) هستند. ب) نوع عقد: عقدی است که در آن متکافل با

پرداخت مبلغی به عنوان سرمایه، در سود عملیات اقتصادی شریک می‌شود. ج) صندوق تکافل: صندوق تکافل، نهادی است که مجموع مبالغ پرداختی از سوی مشارکت‌کنندگان در آن تجمیع می‌شود. ماهیت عملیاتی این صندوق، تأمین خسارات است.

د) شروط ضمن عقد: مهم‌ترین بخش این الگو، شرط ضمن عقدی است که بر اساس آن، شرکت تکافل متعهد می‌شود، تمام یا بخشی از خسارات وارد شده به متکافلین را از محل اموال خود جبران نماید.

ی) نسبت تقسیم سود: مبتنی بر اصول اولیه عقود، لازم است حصه سود هر یک از طرفین عقد به صورت مشاع از پیش تعیین شده باشد. در این عقد نیز به همین صورت عمل می‌شود؛ لکن با توجه به اینکه شرکت تکافل (عامل) در جریان شرط ضمن عقد مکلف و متعهد به جبران خسارات متکافلین می‌شود، لازم است سهم (حصه) وی از سود، به میزانی بیشتر از سهم (حصه) متعارف تعیین گردد. پس از انعقاد قرارداد، متکافلین سرمایه آورده خود را به حساب مورد نظر شرکت تکافل واریز می‌نمایند. در این قرارداد تبرعی صورت نمی‌گیرد و پرداختی‌ها به عنوان آورده‌های متکافلین جهت مشارکت در طرح‌های سرمایه‌گذاری است. ممکن است شرکت تکافل خود نیز مبالغی را به عنوان سرمایه آورده مشارکت دهد.

مجموع سرمایه آورده شرکت و متکافلین تجمیع شده، در فعالیت اقتصادی که طی قرارداد اولیه تعیین شده است، به کار گرفته می‌شود.

در نتیجه فعالیت سرمایه‌گذاری مورد نظر سودی حاصل می‌شود که نحوه توزیع آن به شرح ذیل خواهد بود:

- بخشی از سود حاصل شده بابت عاملیت و نیز مشارکت در تأمین سرمایه به شرکت پرداخت می‌شود. این مبلغ به عنوان درآمد ناخالص شرکت لحاظ می‌شود.

- بخش دیگری از سود متناسب با آورده سرمایه، متعلق به متکافلین بوده، به ایشان پرداخت می‌شود.

- شرکت بر اساس تعهدات خود (طی قرارداد اولیه) خسارات وارد شده به متکافلین را جبران می‌نماید. قواعد مربوط به نوع خسارات قابل قبول، سقف پرداخت در هر مورد، نحوه تشخیص، سهم متکافل از زیان وارد شده (فرانشیز) و ... در قرارداد اولیه تصریح می‌شود.

- درآمد خالص شرکت، درآمد ناخالص آن منهای خسارت‌های پرداختی خواهد بود.

- پس از کسر هزینه‌های عملیاتی شرکت از درآمد ناخالص، سود نهایی (خالص) معین می‌شود. با عنایت به موارد یادشده، تفاوت اصلی بیمه تکافلی با هبه در تبرعی نبودن و همچنین عدم سرمایه‌گذاری اقتصادی است. به لحاظ مدیریت ریسک و در عین حال رجحان ماهیت تعاون نسبت

به صرفاً رویکرد اقتصادی با مضاربه و مشارکت فرق دارد. ماهیت سرمایه‌گذاری بیمه تکافلی آن را از عقد ضمانت ممتاز می‌نماید.

بحث و نتیجه‌گیری

در بیمه تکافل، افزایش امنیت روانی افراد نسبت به سلامت جان، مال و فعالیت آنها در قبال خطر ناشی از ضرر با نوعی تعاون اعضا به قصد تحقق خیر و صلاح عموم، همراه است. به دلیل وجود همکاری متقابل در این نوع بیمه، شامل مسئولیت مشترک، غرامت مشترک، منافع مشترک و وحدت می‌باشد. این نوع بیمه، مصداق آیه شریفه «تعاونوا علی البر و التقوا» بوده و با مبانی فقهی و حقوقی سازگاری دارد. در رویکرد تکافل، صنعت بیمه از وجوه جمع‌آوری شده برای سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت استفاده می‌کند و حافظ منافع مالی در نهادهای مختلف به شمار می‌روند و پشتیبان فعالیت‌های جدید هستند که باید مطابق با اصول تعاونی اسلامی بوده و بیمه‌گذاران باید به این شرط توجه و با آن موافقت کنند و به این ترتیب حق مشارکت در سود مازاد را به دست آورند.

منابع

قرآن کریم. ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
ابن منظور، مکرم (۱۹۸۳). لسان‌العرب. قم: نشر ادب الحوزه. ابن هشام، عبدالملک (۱۳۷۳). سیره‌النبی. ترجمه اسحاق بن محمد همدانی. تهران: نشر مرکز.
اسمعیلی، حمیدرضا؛ کاکاوند، مجتبی (۱۳۸۸). «بررسی الگوهای بیمه اسلامی مبتنی بر مضاربه». دو فصلنامه جستارهای اقتصادی ایران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. شماره ۱۲. صص ۱۴۸-۱۲۱.
افسری، علی (۱۳۹۱). «سرمایه اجتماعی در اسلام». مجله پژوهش‌های میان‌رشته‌ای در قرآن کریم. شماره ۶. صص ۱۱۸-۱۰۱.
اشرف، صدیقه؛ سالاری، ام‌البنین (۱۳۹۰). «عقله در نظام فقهی اسلام». فصلنامه فقه و تاریخ تمدن دانشگاه آزاد. شماره ۲۸. صص ۳۳-۹.
امامی، اسدالله (۱۳۶۴). «نقش اراده در قراردادها». فصلنامه حق: مرکز مطالعات حقوقی و قضایی وزارت دادگستری.
انصاری، مسعود (۱۳۸۴). دانشنامه حقوق خصوصی. تهران: انتشارات محراب فکر.
پیغامی، عادل (۱۳۸۸). مباحثی در مرزهای دانش اقتصاد اسلامی. تهران: انتشارات دانشگاه امام صادق.
توحیدی‌نیا، ابوالقاسم (۱۳۸۶). «تکافل و اهمیت توجه بیشتر به آن در ایران». پژوهشنامه بیمه. شماره ۸۸. صص

۹۱-۱۲۰.

جعفری لنگرودی، محمدجعفر (۱۳۶۳). ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.
جلیلی، عباس (۱۳۹۳). «مبانی مشروعیت بازتوزیع مازاد صندوق تکافل در فقه و حقوق». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام‌نور تهران.
جمالی‌زاده، احمد (۱۳۸۰). بررسی فقهی عقد بیمه. قم: دفتر تبلیغات اسلامی.
جهانشاهی، محمد (۱۳۳۴). «بیمه از نظر حقوق مدنی». مجله کانون وکلا. شماره ۴۲. صص ۹۶-۹۳.
حجی کردی، احمد (۱۴۲۲). التأمین الاسلامی. عربستان سعودی: حلقه حوار.
حسن قرح، توفیق (۱۹۹۰). احکام الضمان (التأمین) فی القانون اللبنانی. بیروت: دارالجامعیه للطباعة و النشر. حکیمی، محمدرضا (۱۳۷۵). الحیاه. ترجمه احمد آرام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
خامنه‌ای، سید محمد (۱۳۵۹). بیمه در حقوق اسلام. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
خیاط، عبدالعزیز (۱۳۹۲). المجتمع المتکافل فی الاسلام. بیروت: النشر الرساله.
دلشاد تهرانی، مصطفی (۱۳۹۰). تراز حیات؛ ساختارشناسی عدالت در نهج البلاغه. تهران: نشر دریا.
سیفیلو، سجاده؛ توحیدی‌نیا، ابوالقاسم (۱۳۸۷). «تکافل و اهمیت توسعه آن در صنعت بیمه کشور». کنفرانس ملی بررسی فضای کسب و کار صنعت بیمه کشور. تهران: دانشگاه تهران.
شمسایی، محمدحسین (۱۳۸۰). پدیده‌شناسی فقر و توسعه، تأمین اجتماعی در نگرش اسلامی. قم: بوستان کتاب.
صدر، سید محمدباقر (۱۳۵۵). اقتصادنا. بیروت: النشر مکتبه الاعلام الاسلامی.
طیار، عبدالله (بی‌تا). التکافل الاجتماعی فی الفقه الاسلامی مقارن بنظام المملکه العربیه السعودیه. ریاض: بی‌نام.
عسکری، محمد مهدی و اسمعیلی، حمیدرضا (۱۳۹۲). «مقایسه کارایی بیمه اسلامی و بیمه متعارف». دو فصلنامه مدیریت راهبردی دانشگاه امام صادق. شماره ۱. صص ۲۲۸-۲۱۳.
عرفانی، توفیق (۱۳۷۱). قرارداد بیمه در حقوق اسلام و ایران. تهران: نشر کیهان.
قرضاوی، یوسف (۱۴۱۹). الحلال و الحرام. تهران: معاونت بین‌المللی سازمان تبلیغات اسلامی.
کاتوزیان، ناصر (۱۳۷۶). قواعد عمومی قراردادها. تهران: شرکت سهامی انتشار.
گروه مطالعات اسلامی بیمه (۱۳۹۱). الگوی تکافل

اقتصادی اسلام». فصلنامه اقتصاد اسلامی. شماره ۴. صص ۳-۶.

میرزایی، حبیب؛ میرزاخانی، آنوسا (۱۳۸۴). «مفهوم و چشم انداز بیمه اسلامی». مجله آسیا. شماره ۳۴.

ناصر علوان، عبدالله (۱۴۱۶). حکم التأمین فی الاسلام. مصر: دارالسلام.

ناطق گلستان، احمد؛ عباسپور، سید رضا (۱۳۹۱). «بررسی مشروعیت نظام بیمه تکافلی در مقایسه با نظام بیمه‌ای مرسوم». فصلنامه فقه و تاریخ تمدن دانشگاه آزاد. شماره ۳۱. صص ۲۲۰-۲۰۳.

Billah, m, 2003, Islamic insurance (takafu), kulala lampur, malaysia

Norazah, a, 2002, concept of takafu, geocities

Obeidollah,,m 2005, rating of Islamic financial institution, arbia, jadda, king abdul aziz university

و الزامات اجرای آن در ایران. تهران: طرح پژوهشی بیمه مرکزی.

محمدجمال، مصطفی (۱۹۹۹). اصول التأمین. بیروت: منشورات الحلبي.

محمدی گیلانی، محمد (۱۳۷۴). «بیمه». مجله فقه اهل بیت. شماره ۱. صص ۲۵-۳۳.

محمدی مهر، محمدحسن (۱۳۸۵). «بررسی تطبیقی نظام بیمه و تأمین اجتماعی با نظام تکافلی اسلام». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه امام صادق.

مطالعات گروه اسلامی پژوهشکده بیمه. آبان و آذر ۱۳۸۶. ص ۱۱۶.

مطهری، مرتضی (۱۳۶۴). ربا، بانک، بیمه. تهران: نشر صدرا.

----- (۱۳۶۱). بررسی مسئله فقهی بیمه. تهران: نشر صدرا.

موسوی خمینی، روح‌الله (امام) (۱۳۹۰). تحریر الوسیله. نجف: النشر الآداب.

موسویان، عباس (۱۳۸۰). «عدالت محور آموزه‌های

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی